

De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit

Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)

Inleiding

Europese steden hebben sinds de Industriële Revolutie te kampen met een negatief imago. In Vlaanderen is deze antistedelijke reflex nog sterker aanwezig doordat de overheid lange tijd het wonen buiten de stad actief stimuleerde en het stedelijke leefcomplex stigmatiseerde als een morele poel van verderf.¹ De stedelijke criminaliteit werd al meermaals aangeduid als één van de oorzaken, en tot op zekere hoogte is dat terecht. De dertien Vlaamse kernsteden huisvestten in 2000 slechts vijftieng procent van de Vlaamse bevolking, maar er vonden 42 procent van alle vermogensmisdaden en 36 procent van alle gewelddelicten plaats. In totaal werd 38 procent van alle geregistreerde criminele feiten in één van deze kernsteden gepleegd.² Volgens de veiligheidsmonitor van de federale politie lag het slachtofferschap voor gewelddelicten in 2000 en 2002 in grote steden en agglomeratiegemeenten een aantal procenten hoger dan in regionale en kleinere steden. Matige en zwak verstedelijkte gemeenten blijken nog minder last te hebben van geweld.³

Deze situatie is volgens sociologen historisch gezien geen constant gegeven. De overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw bestempelden zij als een fundamentele breuk in de geschiedenis van West-Europa. De toenemende modernisering, industrialisering en verstedelijking zou de criminaliteit vanaf de negentiende eeuw drastisch hebben doen stijgen in de grote steden. Voordien werd vooral de gewelddcultuur op het platteland gevreesd.⁴ Vroegmoderne bronnen schilderden het platteland af als erg gevaarlijk. Rurale gebieden, ook in de Zuidelijke Nederlanden, waren bekend om hun hoge graad van banditisme.⁵ Reizigers waagden zich zelden ongewapend op weg buiten de steden. De angst voor gewapende overvallen zat er bij de bevolking zo diep in dat het zelfs een thema werd in de genreschilderkunst.⁶

1 C. Kesteloot, 'Verstedelijking in Vlaanderen: problemen, kansen en uitdagingen voor het beleid in de 21e eeuw'. z.d. <http://www.thuisindestad.be/html/witboek/downloads/Ponsaers.pdf> (16 augustus 2005) 15-17, 24-25.

2 Eigen berekening op basis van de criminaliteitscijfers van 2000. Deze cijfers komen uit: J. Laureys, *Stadsmonografie Antwerpen 2003* (Brussel 2003) 84, 88. Dit rapport is beschikbaar op internet: <http://www.thuisindestad.be/html/monograf/index.html> (17 augustus 2005). De demografische gegevens komen van de website van de Vlaamse administratie Planning en Statistiek (APS): <http://aps.vlaanderen.be/statistiek/cijfers/demografie/bevolkingsindicatoren/Bevolking006.xls> (17 augustus 2005).

3 P. Klinckhamers (red.), 'Veiligheidsmonitor 2002. Tabellenrapport. Resultaten van de federale enquête: vergelijking gewesten – provincies – gemeentetypen – zonetypen'. 2002. <http://www.poldoc.be/dir/dgs/dsb/document/secu2002/nl/rapporten/Vglgeon.pdf> (17 augustus 2005) 58.

4 J.P.L. Burgers, 'Onveiligheid in de stad', *Justitiële verkenningen*, 27 (2001) 25-26.

5 A. Mączak, *De ontdekking van het reizen. Europa in de vroeg-moderne tijd* (Utrecht 2001) 227-245.

6 Verschillende Belgische musea bezitten een aantal zeventiende en achttiende-eeuwse werken die 'overvallen op het platteland' expliciet als onderwerp hebben. Enkele voorbeelden: P. Tillemans, *Aanval op een konvooi*. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, ca. 1684-1734; S. Vranckx, *Landschap met overval op reizigers*. Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, ca. 1573-1647; S. Vranckx, *Reizigers door rovers overvallen*. Ant-

Mogelijk had het vroegmoderne platteland te kampen met een ernstig imagoprobleem, maar er zijn voldoende aanwijzingen om te geloven dat het beeld van het gevaarlijke platteland wel degelijk aan de realiteit beantwoordde. Historici beschouwen de Industriële Revolutie wel niet langer als een plotse omslag ten opzichte van het verleden, maar ze zijn het er globaal over eens dat het platteland tijdens het Ancien Régime veel gevaarlijker was dan de stad.⁷ Robert Muchembled benadrukte in verschillende studies de hogere gewelddadigheid op het platteland en het ‘achterlijke’ karakter van het rurale misdaadpatroon.⁸ Ook in de Nederlanden kwamen gewelddaden vaker voor in de meer perifere, landelijke regio’s.⁹ Gewelddadige bendes waren voornamelijk een privilege van het platteland.¹⁰

Dit artikel wil dieper ingaan op de verschillen tussen de stedelijke en rurale criminaliteit in de periode tussen 1300 en 1800. Tot nu toe gaan criminaliteitshistorici – ondanks de bovengenoemde inzichten – meestal voorbij aan de verschillen tussen stad en platteland. Manuel Eisner maakt in zijn overzicht van de langetermijndaling van geweld in Europa bijvoorbeeld geen onderscheid tussen stad en platteland, en Eva Lacour bekritiseerde Pieter Spierenburgs vaststellingen voor de zeventiende en achttiende eeuwse metropool Amsterdam op basis van onderzoek naar Duitse plattelandscriminaliteit.¹¹ Onderzoekers gebruiken de stad doorgaans slechts als decor voor hun onderzoek, waarbij de stedelijke misdadigheid als een *pars pro toto* geldt voor de hele maatschappij.¹² Vooral een systematische, comparatieve aanpak ontbreekt. Daarom zal deze bijdrage op zoek gaan naar de verschillen tussen het stedelijke en het landelijke geweldpatroon in de Nederlanden. In een eerste paragraaf zal de geweldgraad in de stad en op het platteland worden bepaald aan de hand van doodslagcijfers. Hoewel specialisten het erover eens zijn dat doodslagcijfers de beste maatstaf voor gewelddadigheid bieden, scheppen ze geen volledige duidelijkheid. Daarom komen in het tweede deel

werpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, ca. 1573-1647; D. Van Dongen, *Overval op een koets*. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, ca. 1748-1819.

7 E.A. Johnson en E.H. Monkkonen, ‘Introduction’, in: E.A. Johnson en E.H. Monkkonen (reds.), *The civilization of crime. Violence in town and country since the Middle Ages* (Chicago/Urbana 1996) 7-13; E.A. Johnson, ‘Urban and rural crime in Germany, 1871-1914’, in: Johnson en Monkkonen, *The civilization of crime*, 251; A. Quaiyum Modhi en C. Tilly, ‘Urbanization, crime, and collective violence in 19th-century France’, *American journal of sociology*, 79 (1973-1974) 296-318; J.A. Sharpe, ‘Crime in England: long-term trends and the problem of modernization’, in: Johnson en Monkkonen, *The civilization of crime*, 17-20.

8 R. Muchembled, *La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIe siècle* (Turnhout 1989) 403-405; Idem, *L’invention de l’homme moderne. Culture et sensibilités en France du XVe au XVIIIe siècle* (Parijs 1988) 137-150, 180.

9 H. Diederiks, ‘Urban and rural criminal justice and criminality in the Netherlands since the Middle Ages: some observations’, in: Johnson en Monkkonen, *The civilization of crime*, 160-162; F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)* (Brussel 1981) 342.

10 F. Egmond, ‘Between town and countryside: organized crime in the Dutch Republic’, in: Johnson en Monkkonen, *The civilization of crime*, 138-149.

11 M. Eisner, ‘Modernization, self-control and lethal violence. The long-term dynamics of European homicide rates in theoretical perspective’, *British journal of criminology, delinquency and deviant social behaviour*, 41 (2001) 618-638; Idem, ‘Long-term historical trends in violent crime’, *Crime and justice. A review of research*, 30 (2003) 83-142; E. Lacour, ‘Faces of violence revisited. A typology of violence in early modern rural Germany’, *Journal of social history*, 34 (2001) 649-667; P.[C.] Spierenburg, ‘Faces of violence: homicide trends and cultural meanings: Amsterdam, 1431-1816’, *Journal of social history*, 27 (1994) 701-716. Spierenburg concludeerde nochtans in zijn artikel dat hij op basis van zijn materiaal geen vaststellingen kon doen voor het platteland.

12 Zie de algemene opmerkingen over de stad als decor voor historische studies in: P. Kooij, ‘Het format van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgeschiedenissen’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 117 (2002) 293-306.

van dit artikel de kwalitatieve aspecten van geweldplegingen aan bod. Centraal staat de idee dat de stad al vrij vroeg een modern misdaadpatroon, met weinig gewelddelicten, vertoonde.¹³ Er zal worden gargumenteerd dat de specificiteit van de stedelijke sociale context in grote mate dit criminaliteitspatroon bepaalde. De stad was én is immers een ‘sociaal laboratorium’. Stedelijke samenlevingen genereren een groot individualisme en een sterke neiging tot sociale polarisatie. Langs de andere kant creëert een stad ook meer, nieuwe en langere afhankelijkheidsrelaties tussen mensen.¹⁴

Om de verschillen tussen rurale en stedelijke criminaliteit in kaart te brengen, maken we in dit artikel gebruik van zoveel mogelijk beschikbare misdaadcijfers. Deze data zijn afkomstig uit eigen bronnenonderzoek, licentiaatsverhandelingen en wetenschappelijke artikels en monografieën gebaseerd op archieven van lokale rechtbanken van vorstelijke, heerlijke of stedelijke aard.¹⁵ Het bundelen van al deze gegevens leverde een uitgebreide databank op met voornamelijk informatie over de vervolgte misdaden en de uitgesproken straffen. De diverse oorsprong van deze gegevens vormt op zich geen probleem: de auteurs van de gebruikte wetenschappelijke studies selecteerden doorgaans de meest relevante bronnen voor hun onderzoeksgebied en minder betekenisvolle records worden weggecijferd door gebruik te maken van een groot aantal gegevens. De betrouwbaarheid van de gegevens kan bovendien worden getoetst op basis van hun herkomst. Vóór 1600 bieden doorgaans de rekeningen van vorstelijke officieren de beste informatie, terwijl daarna de lokale schepenbanken een steeds belangrijker rol gingen spelen.¹⁶ Voor de periode van de veertiende tot de zestiende eeuw gebruikten 70 procent van de geraadpleegde studies de vorstelijke bronnen. Onderzoekers van de zeventiende eeuw steunen in 87 procent van de gevallen op data uit stedelijke correcties. Voor de achttiende eeuw stijgt dit percentage tot 99 procent.

Cijfers en berekeningen in dit artikel zullen steeds steunen op de meetpunten uit deze databank, tenzij het in voetnoot anders staat aangegeven.¹⁷ In totaal bevat de databank informatie over meer dan 200.000 misdaden, verdeeld over 520 verschillende meetpunten. Elk meetpunt bevat – al naargelang de beschikbaarheid – ook informatie over het aantal lijkschouwingen en de uitgesproken straffen, die op een gegeven tijdstip werden geregistreerd in een bepaalde stad, dorp, streek of jurisdictie.¹⁸ Voor deze bijdrage werden naast de lijkschouwingen en doodslagvervolgingen enkel de cijfers met

13 ‘Modern’ wordt in de tekst enkel gebruikt als een attenderend begrip dat wijst op de evolutie naar het hedendaagse patroon. Nergens pretenderen we enig normatief of teleologisch perspectief met deze term.

14 H. van der Loo, ‘Modernisering en de stedelijke kwestie’, in: J. Van Hoof en J. Van Ruyssveldt (reds.), *Sociologie en de moderne samenleving. Maatschappelijke veranderingen van de industriële omwenteling tot in de 21ste eeuw* (Amsterdam/Meppel 1998) 343-357; J. van Hoof, ‘Integratie, sociale ongelijkheid en identiteit in de moderne samenleving’, in: Van Hoof en Van Ruyssveldt (reds.), *Sociologie en de moderne samenleving*, 393-407.

15 Andere historici constateerden al dat tot op het einde van het Ancien Régime het zwaartepunt van het juridisch systeem op lokaal vlak lag. H. Diederiks, ‘Long-term developments in criminal justice and criminality in the Northern Netherlands. European or Dutch perspective?’, in: X. Rousseau en R. Lévy (reds.), *Le pénal dans tous ses États. Justice, états et sociétés en Europe (XIIe-XXe siècles)* (Brussel 1997) 128.

16 Zie over het uitdovende belang van de rekeningen van centrale gerechtsofficieren: Vanhemelryck, *De criminaliteit*, 58-66. De rol van de stedelijke schepenbank en vierschaar komt uitvoerig aan bod in: W. Meewis, *De vierschaar. De criminele rechtspraak in het oude Antwerpen van de veertiende tot het einde van de achttiende eeuw* (Kapellen 1992) 71-128.

17 De lijst met gebruikte studies zal online beschikbaar worden gesteld op de website van *Stadsgeschiedenis*.

18 Om correcte jaargemiddelden te berekenen werd minstens gebruik gemaakt van gegevens over een tijdspanne van tien jaar. Die data werden dan herleid tot jaargemiddelden.

betrekking tot vermogens- en gewelddelicten weerhouden, omdat zich daar de voor ons onderzoek belangrijkste veranderingen voordeden.

Dalende gewelddadigheid in de stad én op het platteland

Na enkele hevige debatten erkennen bijna alle specialisten dat doodslagcijfers het beste toelaten om langetermijntendensen in geweld te 'meten'.¹⁹ De juridische definitie van doodslag blijft in de loop van de geschiedenis vrij constant, wat diachrone vergelijkingen vergemakkelijkt. Bovendien behoren moord en doodslag tot de moeilijkst te verbergen misdaden.²⁰ We kunnen er van uitgaan dat de sociale controle op dit vlak altijd al erg groot was, aangezien het verlies van een naaste een universeel menselijke emotie is.²¹ Veranderingen in de opvattingen over en repressie van misdaden heeft met andere woorden weinig impact op de registratie van doodslagen.²²

Toch gaat het niet om een perfecte bron. Ook doodslagcijfers ontsnappen niet aan het zogenaamde 'dark number': dit is het aantal criminele feiten dat om allerlei redenen (slechte rapportering, niet ontdekken enzovoort) nooit werd geregistreerd.²³ Volgens een vijftiende-eeuwse kroniek bleef in Atrecht drievierde van alle misdaden onbestraft.²⁴ Grondig onderzoek naar de Brugse situatie in de periode 1480-1500 geeft aan dat in deze stad 46 procent van alle doodslagen via gerechtelijke weg werden afgehandeld, het grootste deel daarvan op lokaal vlak.²⁵ Pieter Spierenburg toonde op basis van lijkschouwingen aan dat in het zestiende-eeuwse Amsterdam slechts zeven procent van de doodslagen lokaal werd vervolgd.²⁶ In de loop van de tijd verbeterde de situatie wel grondig. In Nijvel werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw nog altijd maar 23 procent van de plegers van doodslag effectief bestraft, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw kwam in Eeklo 88 procent van alle doodslagen uiteindelijk voor het gerecht.²⁷ Een langetermijndaling van de doodslagcijfers kan dus onmogelijk te wijten zijn

19 Zie bijvoorbeeld: L. Stone, 'Interpersonal violence in English society, 1300-1980', *Past & present*, 101 (1983) 22-33; J.A. Sharpe, 'The history of violence in England: some observations', *Past & present*, 108 (1985) 206-215; L. Stone, 'A rejoinder', *Past & present*, 108 (1985) 216-224.

20 J.S. Cockburn, 'Patterns of violence in English society: homicide in Kent, 1560-1985', *Past & present*, 130 (1991) 76.

21 Zie o.a. P. Ekman, *Gegrepen door emoties. Wat gezichten zeggen* (Amsterdam 2004) 97-99.

22 E.[H.] Monkkonen, 'New standards for historical homicide research', *Crime, history & societies*, 5 (2001) 5-26.

23 Hoewel slachtofferbevragingen een gedeeltelijke oplossing bieden, stelt het 'dark number' ook hedendaagse criminologen voor een probleem. Zie: J. Goethals e.a., 'Criminologisch onderzoek in België', in: K. Beyens e.a. (reds.), *Criminologie in actie. Handboek criminologisch onderzoek* (Brussel 2002) 140.

24 R. Muchembled, *Le temps des supplices. De l'obéissance sous les rois absolus, XVe-XVIIIe siècle* (Parijs 1992) 58.

25 I. Andries, *Misdaad in het laatmiddeleeuwse Brugge (1480-1500)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1996) 24, 80-81. Het werkelijke aantal gepleegde doodslagen werd hier niet berekend op basis van lijkschouwingen maar aan de hand van gegevens uit een eigentijdse kroniek. Deze kroniek is net als lijkschouwingslijsten een onafhankelijke bron die los staat van repressieve bronnen. Om de volledigheid van deze kroniek in te schatten tellen we het aantal door de auteur vermelde gerechtelijke executies. Het werkelijke aantal uitgevoerde terechtstellingen kan immers worden gecontroleerd aan de hand van de rekeningen van de gerechtelijke officieren. Omdat deze kroniek melding maakt van 80 procent van alle executies die in Brugge tussen 1480 en 1500 plaatsvonden, nemen we aan dat de auteur ook ongeveer tachtig procent van het aantal gepleegde doodslagen noteerde. Zo komen we aan een jaarlijks gemiddelde van 25,6 doodslagen per 100.000 inwoners in Brugge.

26 P.[C.] Spierenburg, 'Long-term trends in homicide: theoretical reflections and Dutch evidence, fifteenth to twentieth centuries', in: Johnson en Monkkonen, *The civilization of crime*, 79.

27 X. Rousseaux, 'Ordre et violence. Criminalité et répression dans une ville brabançonne. Nivelles (1646-1695)', *Revue du droit pénal et de criminologie*, 66 (1986) 675; berekening op basis van een vergelijking van het aantal lijkschouwingen en het aantal vervolgd doodslagen. S. Van Vooren, *De criminaliteit voor de vierschaar van Eeklo, 1746-1795* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1997) 60, 140.

Tabel 1: Evolutie van de doodslagcijfers in de stad en op het platteland in de Nederlanden (1300-1800)

periode	cijfers berekend door Eisner	doodslagcijfer per jaar per 100.000 inwoners		relatief aandeel doodslag in totale repressie		totale repressie per jaar per 100.000 inwoners		aantal doodslagen per jaar per 100.000 vervolgte misdaden		
		stad	platteland	stad	platteland	stad	platteland	stad	platteland	
		n	32	151	41	139	25	303	42	139
1300-1349		2	—	—	—	10	—	—	—	—
1350-1399	47	13	—	22%	—	281	—	—	—	—
1400-1449		21	4	17%	13%	400	243	21	6	
1450-1499	45	21	5	14%	16%	271	44	21	33	
1500-1549		12	4	9%	18%	207	51	12	17	
1550-1599	25	6	9	4%	6%	119	377	6	3	
1600-1649	6	11	6	9%	22%	133	77	11	11	
1650-1699	9,2	6	4	15%	7%	60	67	6	4	
1700-1749	7,1	4	6	10%	15%	88	94	4	5	
1750-1799	4,1	2	2	3%	5%	103	35	2	6	

aan een minder efficiënt vervolgingsbeleid. Bovendien wezen specialisten er op dat de doodslagcijfers uit gerechtelijke bronnen op lange termijn dezelfde dalende trend vertonen als de cijfers uit lijkschouwingen.²⁸ Onze database biedt de mogelijkheid om cijfers van lijkschouwingen uit Amsterdam, Antwerpen en Mechelen te vergelijken met de trend van de veroordelingen voor doodslag in dezelfde steden. Beide datareeksen wijzen in de richting van een gelijkaardige langetermijndaling van geweld.²⁹ Daarom zal in wat volgt gebruik worden gemaakt van vervolgingscijfers van doodslag.

Tabel 1 geeft een overzicht van de doodslagcijfers in de stad en op het platteland. Daaruit wordt direct duidelijk dat een eenvoudige kwantitatieve vergelijking van het stedelijke en het rurale geweldpatroon de historicus voor ernstige interpretatieproblemen stelt. Als we kijken naar de schattingen van het aantal vervolgte doodslagen per 100.000 inwoners, dan blijken die – anders dan verwacht – voor de stedelijke gemeenschappen in bijna alle tijdvakken (veel) hoger uit te vallen.³⁰ Maar hoe verklaar je dan dat een advocaat in 1724 vrijspraak probeerde te verkrijgen in een doodslagzaak door aan te geven dat het ging om een ‘normaal’ geval van alledaags geweld tussen ‘buiten luijden’ uit de meierij van ‘s-Hertogenbosch?³¹ En hoe verklaar je dat in de achttiende eeuw, volgens gegevens uit het Officie-Fiscaal van de Raad van Brabant, slechts 22 percent van de

28 Eisner, ‘Long-term historical trends’, 88-100. Randolph Roth erkent de problemen bij de interpretatie van doodslagcijfers uit verschillende bronnen maar concludeert: ‘A general pattern does emerge, however’. R. Roth, ‘Homicide in early modern England, 1549-1800: the need for a quantitative synthesis’, *Crime, history & societies*, 5 (2001) 45.

29 Uit de analyse van de 21 beschikbare cijfers van lijkschouwingen en de 36 afkomstig van gerechtelijke veroordelingen in deze drie steden blijkt dat beide gegevensreeksen vrij goed overeenkomen. De correlatiecoëfficiënt bedraagt 0,85.

30 De hogere cijfers die Manuel Eisner berekende zijn te wijten aan het feit dat hij data van lijkschouwingen en gegevens van vervolgte doodslagen bij elkaar voegde om gemiddelden te berekenen. De data voor lijkschouwingen zijn weliswaar vollediger, maar het samenvoegen van deze gegevens met vervolgingen van doodslag vertekent alle berekeningen. Onze berekeningen zijn enkel gebaseerd op vervolgingen van doodslag, tenzij anders aangegeven. Vergelijk: Eisner, ‘Long-term historical trends’, 89; Idem, ‘Modernization, self-control and lethal violence’, 620-621.

31 Geciteerd in: B. Deseure, ‘Questie en afdrank: sociale codes in het Brabantse openbare lokaal in de Nieuwe Tijd’, *Volkskunde*, ter perse.

doodslagen in een stedelijke context werd gepleegd?³² Voor een beter inzicht berekenen we ook het relatieve aandeel van de vervolgte doodslagen ten opzichte van andere vervolgte misdaden. In relatieve termen blijkt doodslag dan in de meeste tijdvakken vaker voor te komen op het platteland dan in de stad, hetgeen ongetwijfeld deels kan worden verklaard door het beter werkende en repressiever optredende stedelijke gerechtelijke apparaat. Ondanks het vertrouwen dat specialisten doorgaans in doodslagcijfers hebben, lijkt de efficiëntere werking van de stedelijke instellingen de cijfers dus te vertekenen. Om rekening te houden met de intensiteit van het repressieve apparaat wordt daarom in de laatste kolom van tabel 1 het aantal vervolgte doodslagen per 100.000 geregistreerde misdaden gegeven. En dan blijkt de geweldgraad op het platteland in de meeste tijdvakken wél hoger te liggen dan die in de steden. Niettemin: de cijfers bieden geen ondubbelzinnig resultaat. Voorlopig kunnen we enkel besluiten dat op lange termijn de gewelddadigheid zowel in de stad als op het platteland daalde.

De stad als centrum van moderniteit

Hoewel de traditioneel gebruikte doodslagcijfers niet meteen duidelijkheid brengen over het modernere karakter van het stedelijke misdaadpatroon, heeft rechtshistorisch onderzoek inmiddels wel aangetoond dat ten minste de rechtspraak zich sneller moderniseerde in de stad. Zo waren een correcte rechtsgang en een eerlijk proces er beter gewaarborgd. Vanaf de twaalfde eeuw konden stedelijke burgers een beroep doen op gerationaliseerde rechtbanken die stilaan de oude informele wraakprocedures vervingen.³³ Op het platteland was de toestand lange tijd compleet anders. In de vijftiende eeuw konden plaatselijke heren er de normale rechtsgang nog beletten, waardoor machtswillekeur en partijdige oordelen van gerechtsofficieren schering en inslag waren.³⁴ Ondanks de vele klachten, slaagden enkel de steden er in om de aristocratische vetevoering aan banden te leggen.³⁵ In steden bestond er ook een hogere frequentie van rolzittingen, kwam de dagvaardingsprocedure vroeger tot ontwikkeling en vond het Romeins-canoniek procesrecht veel vroeger ingang.³⁶ Ook de rechten van de verdediging werden er beter gewaarborgd.³⁷ Vooral op het gebied van de criminele rechtspraak bood de stad een voordeel: de rechtbanken telden er al sinds de zestiende eeuw heel wat juristen onder hun rangen en stelingen mochten enkel voor stedelijke rechtbanken worden gedaagd.³⁸

Toen een vorstelijke onderzoekscommissie in 1292 de stad Gent aandeed om de in-

32 S. Leus, *Moord en doodslag in het hertogdom Brabant (1700-1795)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel 2000) 48.

33 J. van Leeuwen, 'Emotions on trial. Attitudes towards the sensitivity of victims and judges in medieval Flanders', in: E. Lecuppre-Desjardin en A.-L. Van Bruaene (reds.), *Emotions in the heart of the city (14th-16th century)* (Turnhout 2005) 157.

34 E. Van Ermen, 'Het ambtenarenkorps in enkele laatmiddeleeuwse heerlijkheden: een Brabants voorbeeld', in: *Les structures du pouvoir dans les communautés rurales en Belgique et dans les Pays limitrophes (XII-XIXe siècle)* (Brussel 1988) 293-309.

35 C. Glaudemans, *Om die wreake wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (Hilversum 2004) 17, 29.

36 M.J.H.A. Lijten, *Het burgerlijk proces in stad en meierij van 's-Hertogenbosch, 1530-1811* (Assen/Maastricht 1987) 150-153.

37 W.F.H. Oldewelt, 'De zelfkant van de Amsterdamse samenleving en de groei der bevolking (1578-1795)', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 77 (1964) 42-45.

38 R. van Uytven, 'Burgerrecht en stedelijke instellingen', in: J. van der Stock (red.), *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787* (Brussel 1991) 20-24.

Afbeelding 1: De moderniteit van het stedelijk recht komt onder andere tot uiting in de vaste, schriftelijke procedures. Rechts vooraan op de afbeelding krijgt een man een officiële dagvaarding thuis bezorgd. Links achteraan wordt van op een pui een ordonnantie afgekondigd. Afbeelding uit de zestiende-eeuwse 'Practijcke civile' van Filips Wielant.

woners te ondervragen over misbruiken van gerechtsofficieren, waren er heel wat klachten over het functioneren van de stedelijke officieren. In 1308 regende het tijdens een gelijkaardig onderzoek opnieuw klachten over misbruiken door Gentse gerechtsofficieren.³⁹ Een enquête uit 1389 naar het functioneren van de Brabantse gerechtsofficieren maakt echter duidelijk dat stedelijke burgers gedurende de veertiende eeuw meer vertrouwen hadden gekregen in de werking van hun gerechtelijke instellingen. Terwijl er in de stad Brussel geen enkele klacht viel te noteren over de werking van het gerecht, waren er op het omringende platteland maar liefst 871 meldingen. In acht ervan verklaarden de betrokkenen dat ze voordien nooit hadden durven protesteren over de werking van het gerecht en misdaden niet aangaven omdat ze de gerechtelijke officieren wantrouwden. De hele enquête van 1389 toont aan dat misbruiken en corruptie frequenter voorkwamen op het platteland, en in de steden al sinds de late Middeleeuwen beter aan banden werd gelegd.⁴⁰

Steden waren echter niet alleen op het vlak van hun instellingen moderner dan het platteland. Pierre Chaunu typeerde de evolutie waarbij vermogensdelicten op lange termijn in het vervolgingspatroon gingen primeren op gewelddelicten als een aanzet naar een modern misdaadpatroon.⁴¹ Critici verweten Chaunu dat zijn these op weinig empirisch materiaal was gebaseerd, maar hun kritiek was in hetzelfde bedje ziek.⁴² De falsificatie van Chaunu's *violence-au-vol* steunde vooral op voorbeelden van enkele rurale regio's – zoals Essex en Middlesex – waar al erg vroeg overwegend vermogensmisdaden werden vervolgd.⁴³ Voor het platteland lijkt die kritiek inderdaad gerecht-

³⁹ In 1308 werden in Gent niet minder dan 57 klachten genoteerd over het wanbeleid, de misbruiken en de corruptie bij de stedelijke gerechtsdienaars. J. Vuylsteke, *Uitleggingen tot de Gentsche Stads- en baljuwsrekeningen, 1280-1315* (Gent 1906) 106-116.

⁴⁰ J. De Meester, *De generale enquêtes in Brabant in de 14de eeuw. Casus: de enquête van 1389* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Antwerpen 2005) 72, 76. Vergelijk met de betere werking van het Zweedse stedelijke gerecht: P. Karonen, 'The worst offenders in the provincial towns: serious urban crime and its perpetrators in the early years of Sweden's period as a great power', *Scandinavian journal of history*, 23 (1998) 229-237.

⁴¹ P.[C.] Spierenburg, 'Criminele geschiedenis – een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 7 (1981) 253, 258.

⁴² X. Rousseaux, 'From medieval cities to national states, 1350-1850: the historiography of crime and criminal justice in Europe', in: C. Emsley en L.A. Knafla (reds.), *Crime history and histories of crime: studies in the historiography of crime and criminal justice in modern history* (Londen/Westport 1996) 14-16.

⁴³ Sharpe, 'Crime in England', 23.

Tabel 2: Algemeen patroon geweld- en vermogensdelicten in de Nederlanden (1300-1800): relatieve cijfers

gewelddelicten			vermogensdelicten		
periode	platteland	stad	periode	platteland	stad
1300-1349	–	37%	1300-1349	–	27%
1350-1399	34%	60%	1350-1399	21%	9%
1400-1449	55%	50%	1400-1449	25%	12%
1450-1499	48%	51%	1450-1499	31%	15%
1500-1549	41%	45%	1500-1549	14%	20%
1550-1599	32%	22%	1550-1599	27%	22%
1600-1649	34%	22%	1600-1649	37%	30%
1650-1699	50%	25%	1650-1699	26%	38%
1700-1749	29%	30%	1700-1749	34%	29%
1750-1799	35%	27%	1750-1799	34%	33%

vaardigd, want ook in de Nederlanden lag het aandeel vermogensmisdaden daar al sinds de late Middeleeuwen erg hoog. Toch is het voorbarig om de *violence-au-vol*-these voor stedelijke contexten overboord te gooien. Om dit verder uit te werken zal de verhouding van de vermogens- en gewelddelicten worden vergeleken voor stedelijke en rurale contexten. We zullen ons daarbij niet alleen afvragen waar de vervanging van vermogens- door gewelddelicten moet worden gesitueerd, maar ook of dit inderdaad als een teken van modernisering kan worden geduid (tabel 2).⁴⁴

Onze databank voor de Nederlanden bevat 466 meetpunten over de aard van de vervolgte misdrijven in de stad en op het platteland tussen 1300 en 1800. De relatieve cijfers geven het aandeel van de verschillende misdaadtypes binnen het totale vervolgingsbeleid. Procentuele verschuivingen zeggen echter enkel iets over de onderlinge verhouding van de verschillende misdaadtypes, ze geven geen uitsluitsel over werkelijke dalingen of stijgingen van bepaalde misdaden. Tabel 3 geeft daarom een overzicht

Tabel 3: Algemeen patroon geweld- en vermogensdelicten in de Nederlanden (1300-1800): absolute gemiddelden (per jaar) per 100.000 inwoners

gewelddelicten			vermogensdelicten		
periode	platteland	stad	periode	platteland	stad
1350-1399	–	43,9	1350-1399	–	11,4
1400-1449	244,4	299,9	1400-1449	36,3	69,4
1450-1499	16,5	225,1	1450-1499	16,1	45,1
1500-1549	10,8	123,6	1500-1549	3,9	19,4
1550-1599	0,5	52,4	1550-1599	1,0	24,9
1600-1649	31,7	43,0	1600-1649	61,1	44,4
1650-1699	26,6	15,5	1650-1699	20,8	19,0
1700-1749	46,7	25,3	1700-1749	21,3	18,2
1750-1799	18,3	26,1	1750-1799	8,9	23,1

44 Om te controleren of verschillen in jurisdictie, bronnenmateriaal en repressie een goede vergelijking in de weg staan, werd het misdaadpatroon van een aantal stedelijke en landelijke leefgemeenschappen uit eenzelfde juridische regio naast elkaar gelegd (met name stad en platteland van Aalst, Aarschot, Brugge, 's-Hertogenbosch en Oudenaarde). De cijfers geven dezelfde trends aan als tabel 1.

Afbeelding 2: Nieuws over spectaculaire diefstallen kon zich snel verspreiden. De beroving van een Amsterdams juwelier in 1616 in Den Haag vormde nog datzelfde jaar het onderwerp van een Duits vlugschrift waarin het verhaal uit de doeken werd gedaan. Nürnberg, Öffentliche Sammlung, Germanisches Nationalmuseum, Graphische Sammlung, Inventarisnr. HB 9205.

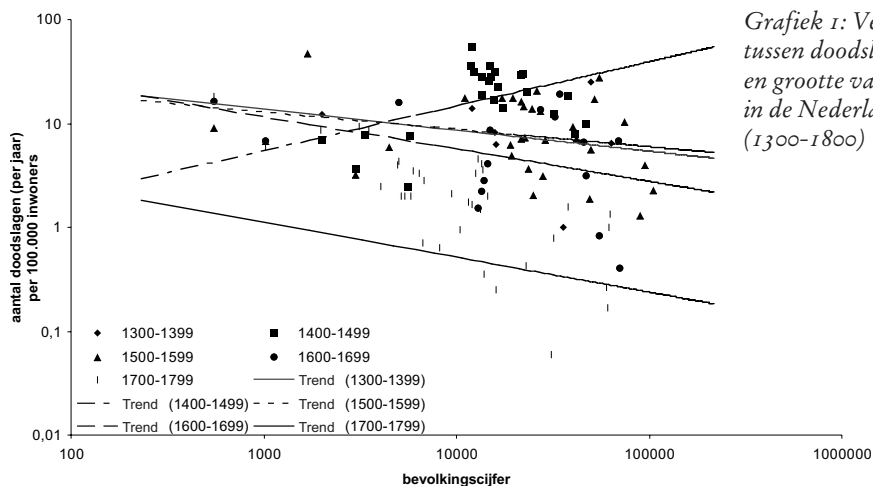
van het gemiddeld aantal vervolgte misdaden per jaar per 100.000 inwoners.⁴⁵ Het gebruik van absolute misdaadcijfers is om allerlei redenen erg ongewoon én riskant – de cijfers kunnen immers vooral een veranderd beleid reflecteren, eerder dan veranderende misdaadpatronen – maar een combinatie biedt de mogelijkheid om de realiteit achter veranderingen in de relatieve cijfers dichter te benaderen.⁴⁶ De tabel met absolute cijfers pretendeert daarom geen volledig overzicht van het aantal gepleegde misdaden, en moet steeds in combinatie met tabel 2 worden gelezen.

Het resultaat is een opvallende langetermijntrend in de evolutie van vermogens- en gewelddelicten in de stad en op het platteland. Vanaf de zestiende eeuw daalde zowel in stedelijke als rurale gemeenschappen het relatieve en het absolute aantal vervolgte geweldplegingen. Toch is er een verschil tussen de landelijke en de stedelijke evolutie te constateren. De vermogensdelicten lijken in de stad immers de omgekeerde trend te vertonen. Terwijl het aandeel gewelddaden in de stad tussen 1350 en 1800 daalde van 60 naar 27 percent, steeg in diezelfde periode het aandeel van de vermogensmisdaden er van 9 naar 33 percent. Op het platteland nam het relatieve aandeel vermogensdelicten van de veertiende eeuw tot de eerste helft van de zeventiende eeuw eveneens toe van 21 tot 37 percent, maar daarna stagneerde de trend. Globaal genomen waren beide evoluties op het platteland niet zo sterk aan elkaar gekoppeld. De berekening van een eenvoudige correlatiecoëfficiënt leert dat er enkel in de steden een zeer sterk verband bestond tussen de evolutie van de vermogens- en de gewelddelicten.⁴⁷ Dit wijst op een ander vervolgsbeleid op het platteland. Het hoge aantal vermogensdelicten tijdens de late

⁴⁵ Deze herberekening was wel alleen mogelijk voor studies die vrij complete criminaliteitscijfers bevatten. Een vergelijking van de gegevens uit studies die alle beschikbare bronnen gebruiken met de cijfers die door ons als betrouwbaar worden aangenomen, leert dat beide reeksen dezelfde trends aangeven. Die vaststelling is af te leiden uit de hoge correlatiecoëfficiënt (0,818) die het verband tussen beide datasets aangeeft.

⁴⁶ Criminologen ontraden het gebruik van absolute cijfers, omdat alle criminaliteitscijfers onderhevig zijn aan het zogenaamde 'dark number' van niet geregistreerde misdaden. Goethals, 'Criminologisch onderzoek', 140; E. Monkonnen, 'New standards', 10.

⁴⁷ Per eeuw berekend is de correlatiecoëfficiënt tussen de absolute evolutie van vermogens- en gewelddelicten in de steden -0,889, voor het platteland is er geen sterk verband merkbaar (0,382). Wanneer het tijdsinterval wordt verkleind tot periodes van 50 jaar blijft de correlatiecoëfficiënt in de steden hoog, namelijk -0,813. Op het platteland is er opnieuw geen sterk verband. Voor deze berekeningen van absolute cijfers per 100.000 inwoners werd een sample gebruikt van 433 betrouwbare misdaadcijfers die een vrij volledig overzicht geven van de vervolgte criminaliteit. Uit tabel 1 blijkt dat de vermogens- en gewelddelicten ook relatief gezien aan elkaar gekoppeld waren.

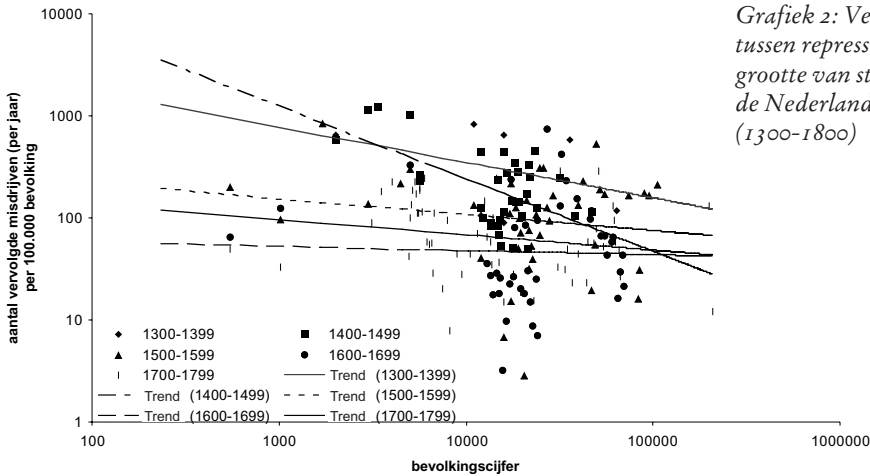
Middeleeuwen is geen teken van een vroege ‘moderniteit’ van het landelijke patroon, maar eerder een teken van een toleranter houding ten opzichte van gewelddelicten.

In de steden daalde het aantal vervolgte gewelddelicten omdat stedelingen steeds minder gewelddaden pleegden. Een vergelijking van tabel 1 en 2 maakt duidelijk dat tijdens de zestiende eeuw zowel de stedelijke doodslagcijfers als het aandeel van de stedelijke repressie tegenover geweld afnamen. De daling van het aantal vervolgte doodslagen in de eerste helft van de zestiende eeuw is veel sterker dan de afname van de totale repressie en kan daarom niet worden toegeschreven aan de afname van het aantal vervolgte misdaden in de stad. Dit toont aan dat geweldloosheid wel degelijk steeds meer deel ging uitmaken van het stedelijke gedragspatroon. Repressie van gewelddaden was minder nodig en op lange termijn leidde dit tot de internalisering van een geweldloze houding.⁴⁸ Deze ontwikkeling kan gekoppeld worden aan een wijzigende mentaliteit bij de stedelijke burgers. De dalende gewelddadigheid in de steden en de gelijktijdige opkomst van een kapitalistische ethiek zorgden ervoor dat het beschermen van bezit als belangrijker werd ervaren dan het vervolgen van andere delicten. Het stedelijk misdaadpatroon evolueerde zo naar de hedendaagse situatie waar vermogensdelicten de overhand hebben. Het aandeel van de vermogensmisdrijven bedroeg voor België 80 percent in 2003. Gewelddaden maakten daarentegen nog geen tien percent van de geregistreerde criminaliteit uit.⁴⁹

Op het platteland was er in de eerste helft van de zestiende eeuw ook een aanzet tot internalisering van een geweldloos gedragspatroon, maar het doodslagcijfer steeg er opnieuw sterk in de tweede helft van die eeuw. Pas in de eerste helft van de achttiende eeuw lag het repressieniveau op het platteland even laag als in de stad. Blijkbaar internaliseerden de plattelandsbewoners toen pas het nieuwe gedragspatroon.

⁴⁸ Om van internalisatie (= het zich eigen maken van gedragsregels) te kunnen spreken moeten zowel de doodslagcijfers dalen als de repressie van geweld zonder dat er een verzwakking is van het repressieve apparaat. Zie voor een algemene samenvatting van het begrip ‘internalisering’: R. Laermans, ‘Rationalisatie van de leefwereld (2): civilisatie en normalisatie’, in: Van Hoof en Van Ruyssveldt (reds.), *Sociologie en de moderne samenleving*, 316-317.

⁴⁹ Federale politie België, ‘Beleidsgegevens 2000-2003’. z.d. http://www.fedpol.be/police/fedpol/statistiek/NL_2003.htm (20 december 2004).

Grafiek 2: Verband tussen repressie en grootte van steden in de Nederlanden (1300-1800)

Stedelijke hefboomen voor een modern patroon

Steden hadden al vroeg een aantal eigenschappen die aan de basis liggen van het hedendaagse ‘geweldarme’ gedragspatroon. Grafiek 1 toont daarbij aan dat er een verband bestond tussen de grootte van steden en het doodslagcijfer. Hoewel er geen absoluut verband tussen beide factoren is vast te stellen, neigen steden met een grotere bevolking ook naar lagere doodslagcijfers. Bovendien werd de samenhang tussen beide verschijnselen in de loop van de vroegmoderne periode sterker.⁵⁰ Tijdens de vijftiende eeuw bestond dergelijke correlatie nog niet, maar vanaf 1500 is er een verband tussen het aantal inwoners en een dalend doodslagcijfer. De volgende driehonderd jaar nam de correlatie tussen beide datareeksen elke eeuw toe. Anderzijds is het wel zo dat grote steden in de late middeleeuwen veel minder controle op hun inwoners uitoefenden dan hun kleinere broertjes, maar grafiek 2 toont aan dat die trend in de loop van de tijd gevoelig afnam. In de achttiende eeuw was de sociale controle in grote steden bijna even groot als in kleine steden.

Dit alles neemt niet weg dat de doodslagcijfers verder dienen te worden ontleed, en wel (grosso modo) op twee manieren. Pieter Spierenburg wees er op dat niet alleen de frequentie van geweld afnam sinds de late Middeleeuwen, maar dat ook het karakter er van grondig veranderde. Terwijl het geweld in de late Middeleeuwen vooral ritueel en impulsief was, zou het later meer rationeel en instrumenteel van aard geworden zijn.⁵¹ De verhouding tussen het aantal moorden en doodslagen biedt een mogelijkheid om dit kwantitatief te onderzoeken voor de hele Nederlanden.⁵² Doodslagen hadden tijdens

⁵⁰ De correlatiecoëfficiënt stijgt van 0,079 voor de periode 1300-1399 naar -0,353 voor de achttiende eeuw.

⁵¹ Spierenburg, ‘Faces of violence’, 705; Idem, ‘Long-term trends in homicide’, 70; Idem, ‘Violence and the civilizing process: does it work?’, *Crime, history & societies*, 5 (2001) 97.

⁵² Spierenburg verwerpt deze methode omdat ze de indeling in impulsieve en rationele doodslag laat afhangen van het oordeel van rechters. Toch levert deze werkwijze een eerste ruwe aanwijzing op. Bovendien is het niet zeker dat de tijdrovende individuele indelingsmethode door historici minder subjectief zou zijn dan het oordeel van de eigentijdse rechters. Andere specialisten zoals Cockburn concludeerden overigens – in tegenstelling tot wat Spierenburg aanneemt – dat de juridische definitie van doodslag in de loop van de tijd weinig veranderde. Eisner erkent dat er soms kleine legale verschillen waren in tijd en plaats, maar deze afwijkingen zijn volgens hem te gering om vergelijkingen onmogelijk te maken. Spierenburg, ‘Long-term trends in homicide’, 69-70. Vergelijk met: Cockburn, ‘Patterns of violence’, 76; Eisner, ‘Long-term historical trends’, 92-93.

Afbeelding 3: Moord werd in tegenstelling tot doodslag zwaar bestraft. Vooral het heimelijke en geplande karakter van moorden wekte afkeer op. Dit Duitse vlugschrift uit de tweede helft van de achttiende eeuw toont de executie van twee moordenaars op het centrale plein in een stad. Na de terechtstelling werden de lijken buiten de stad getrokken. De terechtstellingen van moordenaars vormden een dankbaar onderwerp voor liedjes of vlugschriften; doodslag werd daarentegen als te triviaal beschouwd en was nooit het onderwerp van dergelijke sensationele drukken. Nürnberg, Öffentliche Sammlung, Germanisches Nationalmuseum, Graphische Sammlung, Inventarisnr. HB 1298.

het Ancien Régime een gesocialiseerd karakter en gebeurden vaak impulsief zonder enige planning. Moorden hadden echter een heimelijk karakter, veronderstelden een slechte wil bij de dader en waren vooraf gepland. Van een ongeluk kon geen sprake zijn. Moorden bevatten dus een zeker rationeel element.⁵³ Tabel 4 geeft de verhouding weer tussen moord en doodslag op basis van 44 betrouwbare cijfers. Vanaf de vijftiende eeuw is er in de steden een duidelijke evolutie zichtbaar naar het moderne, rationele patroon. Opmerkelijk is dat ook het platteland een gelijkaardige ontwikkeling doormaakte. Vanaf de zeventiende eeuw was rationeel geweld zelfs frequenter aanwezig op het platteland dan in de stad.⁵⁴ De rationalisering van geweld zette zich op lange termijn dus zowel in de stad als op het platteland door.

Tijdens de vroegmoderne periode veranderde ook nog een ander kenmerk van ge-

⁵³ Zie voor het onderscheid tussen moord en doodslag: Vanhemelryck, *De criminaliteit*, 97-113.

⁵⁴ Deze vaststelling kan echter te wijten zijn aan het beperkte aantal meetpunten voor het platteland. Diezelfde opmerking geldt ook voor de stedelijke waarden uit de veertiende eeuw die slechts gebaseerd zijn op twee ver uit elkaar liggende metingen.

Tabel 4: Aandeel van 'rationele' moorden in doodslagcijfers uit de Nederlanden (1300-1800)

	stad (n = 33)	platteland (n = 11)
14de eeuw	31%	–
15de eeuw	6%	–
16de eeuw	18%	13%
17de eeuw	14%	26%
18de eeuw	25%	29%

welddadig gedrag, namelijk het al dan niet collectieve karakter ervan. In de vijftiende eeuw kwamen collectieve misdrijven nog frequenter voor op het platteland. Rond 1460 werden in de meierij van 's-Hertogenbosch 58 percent van alle delicten en zelfs 94 percent van alle doodslagen in groep gepleegd. In de stad was het aandeel collectieve misdaden maar 29 percent en doodslagen werden in 67 percent van de gevallen in groep begaan. Dit verschil tussen stad en platteland was wellicht een gevolg van de afnemende traditionele samenlevingsverbanden in steden. Antropologen stellen immers vast dat premoderne samenlevingen een grotere groepssolidariteit kenden. Ook middeleeuws Europa kende sterke collectieve verbanden, en de afbrokkeling daarvan wordt vooral met stedelijke contexten geassocieerd.⁵⁵ Voor de criminaliteitsgeschiedenis is dit van belang, omdat de individualisering van de samenleving en het verdwijnen van de traditionele, familiale solidariteiten samenhangt met een toename van het zogenaamd 'moreel individualisme'. Stilaan wordt meer belang gehecht aan personen en hun lichamelijke integriteit dan aan het collectief. Bloedvetes konden daardoor niet langer worden gerechtvaardigd en lichamelijk geweld tegenover elk ander individu kwam steeds meer onder druk te staan.⁵⁶

Zowel in de stad als op het platteland was er sprake van een moderniseringsproces, maar de beschikbare cijfers tonen aan dat het platteland langer een meer traditioneel,

Tabel 5: Individualisering van misdaden in de stad en op het omringende platteland van 's-Hertogenbosch (1400-1610)

	misdaden door verwanten gepleegd				collectief gepleegde misdaden			
	Meierij		stad		Meierij		stad	
	alle delicten	doodslag	alle delicten	doodslag	alle delicten	doodslag	alle delicten	doodslag
1400	5%	25%	0%	0%	19%	25%	19%	56%
1440	12%	9%	12%	24%	40%	82%	29%	41%
1460	17%	25%	6%	17%	58%	94%	29%	67%
1470	16%	26%	5%	13%	46%	68%	28%	42%
1500	16%	31%	8%	16%	42%	54%	28%	56%
1525	7%	9%	7%	18%	17%	13%	13%	18%
1550	14%	0%	0%	0%	14%	0%	16%	0%
1610	4%	0%	6%	0%	42%	29%	24%	0%

55 M. Cooney, 'The privatization of violence', *Criminology*, 41 (2003) 1382-1383.

56 H. Thome, 'Explaining long term trends in violent crime', *Crime, history & societies*, 5 (2001) 632-633.

Tabel 6: Tussenkomst van bemiddelaars bij het sluiten van composities in de stad en meierij van 's-Hertogenbosch

periode	stad	platteland
1400-1404	26%	3%
1435-1439	21%	47%
1460-1464	9%	23%
1470-1474	14%	10%
1495-1499	19%	40%
1525-1529	19%	31%
1550-1554	2%	0%

collectief misdaadpatroon vertoonde. Pas in de zestiende eeuw was het percentage collectieve misdrijven ongeveer gelijk en zette het moderniseringsproces zich – misschien onder druk van de toenemende urbanisering – ook door op het platteland. De sterkere familiebanden op het platteland komen tot uiting in de grotere frequentie van bloedvetes, waarin de brede familie een cruciale rol speelde.⁵⁷ Tabel 5 geeft een beeld van het voorkomen van misdaden die door verwanten werden gepleegd. Het valt op dat de familiebanden tot in de vijftiende eeuw veel sterker waren op het platteland dan in de stad. Circa 1500 was op het platteland rond 's-Hertogenbosch nog zestien percent van alle delicten het werk van verwanten. In de stad 's-Hertogenbosch lag dit cijfer maar half zo hoog. Pas vanaf de zestiende eeuw volgden deze cijfers geleidelijk aan dezelfde trend, en dat was ook het geval met het collectieve karakter van delicten. Een bijkomend element vormen de composities, die op het platteland vaker tot stand kwamen met de hulp van bemiddelaars (tabel 6). Meestal ging het om vrienden of verwanten die tussenkwamen om een opgepakt familielid te helpen.⁵⁸

Een volgende belangrijke langetermijnontwikkeling heeft betrekking op de sociale positie van de daders van misdaden. Antropologen stellen vast dat in vele premoderne samenlevingen geweld niet sociaal gedifferentieerd is. Die situatie zou zich ook in Europa hebben voorgedaan tijdens de Middeleeuwen. In het Westen maken armere bevolkingsgroepen vandaag echter het merendeel van de delinquenten uit.⁵⁹ Grafiek 3 toont aan dat deze verandering zich deels voltrok in de loop van de zestiende eeuw. In die periode nam het aandeel armen in alle misdaadgroepen (in Antwerpen en 's-Hertogenbosch) toe.⁶⁰ Deze evolutie moeten we in de context zien van de toenemende stigmatisering van armen in de zestiende-eeuwse stedelijke samenlevingen. Die omslag is het best zichtbaar in de grootschalige omvorming van de armenzorg tijdens de zestiende

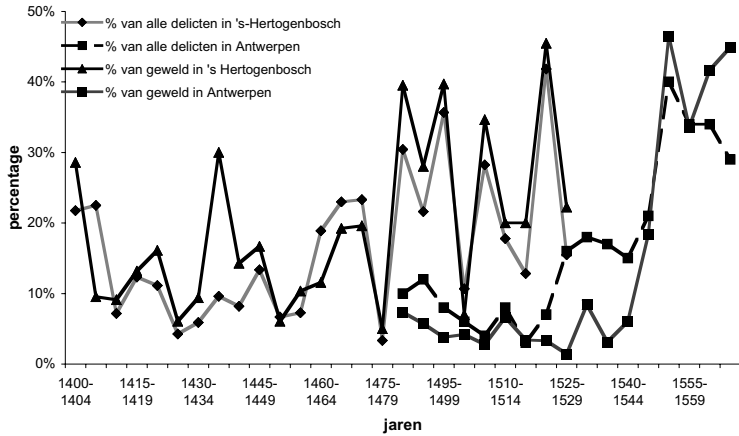
57 Glaudemans, *Om die wrake wille*, 167, 252.

58 H. De Waerd, 'Feud and atonement in Holland and Zeeland: from private vengeance to reconciliation under state supervision', in: A. Schuurman and P.[C.] Spierenburg (reds.), *Private domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present* (Hilversum 1996) 15-38.

59 M. Cooney, 'The decline of elite homicide', *Criminology*, 35 (1997) 381-407.

60 Met armen bedoelen we hier niet de behoeftigen die onvoldoende inkomen hadden om in hun levensonderhoud te voorzien. Om brontechnische redenen kunnen we enkel een uitspraak doen over diegenen die in de bronnen als 'arm' bestempeld werden. Zie over deze problematiek: W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 88 (1975) 501-538. De gegevens voor 's-Hertogenbosch komen uit: W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Openbare armenzorg te 's-Hertogenbosch tijdens een groeifase, 1435-1535', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgiedenis*, 12 (1974) 22.

Grafiek 3: Percentage armen in de schoutsrekeningen van Antwerpen en 's-Hertogenbosch (1400-1569)

de eeuw.⁶¹ De toenemende marginalisering van de armere bevolkingslagen hield op zijn beurt verband met de toenemende sociale spanningen binnen de samenleving en het voortschrijdende proletariseringsproces in de loop van de zestiende eeuw.⁶² Het is best mogelijk dat de zestiende-eeuwse toename van het aantal arme delinquenten eerder een gevolg is van een stijgende stigmatisering dan van een werkelijke toename. Op termijn kan die evolutie langs twee kanten hebben gewerkt en gingen armere sociale groepen wellicht het gedragspatroon aannemen waarmee ze door buitenstaanders werden geassocieerd. Sociologen en criminologen stelden immers vast dat stigmatisering vaak een *self-fulfilling prophecy* wordt: hoe meer de maatschappij een groep als deviant bestempelt, hoe meer de leden van deze groep zich hiernaar gaan gedragen.⁶³

Hoe dan ook, opnieuw speelden steden een voortrekkersrol in de overgang naar dit 'moderne' misdaadpatroon. Tabel 7 toont aan dat rond 1435 het aandeel arme geweldplegers op het platteland rond 's-Hertogenbosch ongeveer overeenkwam met hun aandeel in de samenleving. In de stad was het aantal arme geweldplegers op dat moment al

Tabel 7: Relatief aandeel armen in de stad en op het platteland van 's-Hertogenbosch (15de-16de eeuw)

periode	1435-1439		1525-1529	
	stad	platteland	stad	platteland
% armen als misdadiger (*)	10%	27%	15%	22%
% armen als geweldpleger (**)	29%	37%	22%	30%
% armen in samenleving (***)	10%	33%	14%	15%

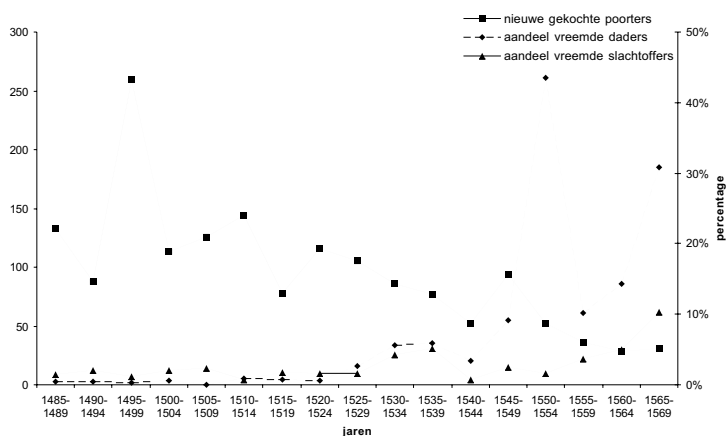
* Berekend op basis van rekeningen hoogschout

** Berekend op basis van haardentellingen

61 H. Soly, 'Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 88 (1975) 585-592.

62 R.S. Duplessis, *Transitions to capitalism in early modern Europe* (Cambridge 1997) 296; C. Lis en H. Soly, *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe* (Hassockx 1979) 71-82, 108-115; J.L. van Zanden, 'Tracing the beginning of the Kuznets curve: western Europe during the early modern period', *Economic history review*, 48 (1995) 646, 650, 654.

63 M. Moerings en H.G. van de Bunt, 'Etiketten plakken', in: J. Fiselier e.a. (reds.), *Tegen de regels. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 1980) 76-79.

Grafiek 4: Evolutie van het aantal vreemdelingen in de Mechelse schoutsrekeningen en correcties (1485-1569)

Tabel 8: Relatief aandeel vreemdelingen (*) in de stedelijke misdaad in de Nederlanden (1400-1800)

	alle delicten	geweld
1400-1499	20%	11%
1500-1599	26%	22%
1600-1699	—	28%
1700-1799	36%	34%

* vreemdeling = dader die niet uit stad zelf afkomstig was

veel groter dan hun aandeel in de stedelijke gemeenschap zou doen vermoeden. In de zestiende eeuw werd dit proces ook op het platteland zichtbaar. De stadsvlucht van de financiële elite en de middengroepen zou de proletarisering van de stedelijke misdaad in de loop van de negentiende en twintigste eeuw nog versterken. Vandaag is de grote concentratie arme inwoners in de hedendaagse steden één van de oorzaken van de hoge geweldgraad.⁶⁴

Daarnaast nam vanaf de zestiende eeuw ook het relatieve aandeel vreemdelingen toe (tabel 8). Stedelijk geweld werd steeds minder door de stedelingen zelf gepleegd. Om na te gaan of het stijgende aantal vreemde criminelen te wijten is aan een toename van immigranten, werd in grafiek 4 de situatie voor het zestiende-eeuwse Mechelen weergegeven. Mechelen had al sinds het midden van de vijftiende eeuw af te rekenen met een dalend aantal nieuwkomers.⁶⁵ Deze tanende attractiviteit had ook consequenties voor het Mechelse bevolkingscijfer.⁶⁶ Grafiek 4 maakt echter duidelijk dat het afnemende aantal immigranten in Mechelen niet belette dat het aandeel vreemde criminelen toenam. Bovendien is het opvallend dat het aandeel vreemde slachtoffers veel minder sterk steeg dan het percentage vreemde daders.

64 Burgers, 'Onveiligheid in de stad', 29-30; Kesteloot, 'Verstedelijking in Vlaanderen', 15-28.

65 M. Carlier, 'Migration trends in the towns of Flanders and Brabant (15th-18th century)', in: S. Cavaciocchi (red.), *Le migrazioni in Europa secc. XIII-XVIII* (Firenze 1994) 355-370. De cijfers van nieuwe poorters in grafiek 4 zijn afkomstig van: M. Kocken, *De gekochte poorters van Mechelen (1400-1795)* (Handzame 1975) 411-416.

66 M. Kocken, 'De bevolkingscijfers van Mechelen', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 77 (1973) 174-177.

Afbeelding 4: Op schilderijen werd de plattelandsbevolking vaak afgebeeld als gewelddadig en ruw. Op dit schilderij van de Mechelse schilder Hans Bol uit 1582 vormde een dorpskermis te Schellebelle het decor voor een aantal vechtpartijen en tussen boeren. Dresden, Öffentliche Sammlung, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Gemäldergalerie Alte Meister, Inventarismr. 823. Hans Bol, Dorpskermis met de kerk en het slot van Schellebelle (1582).

Tabel 9: Herkomst van daders en slachtoffers van doodslag in enkele steden in de Nederlanden (15de-17de eeuw)

periode	plaats	dader		slachtoffer	
		aandeel daders afkomstig van buiten stad	aandeel daders afkomstig van platteland	aandeel slachtoffers afkomstig van buiten stad	aandeel slachtoffers afkomstig van platteland
1400-1404	's-Hertogenbosch	0%	0%	0%	0%
1435-1439	's-Hertogenbosch	8%	8%	0%	0%
1460-1464	's-Hertogenbosch	9%	9%	0%	0%
1470-1474	's-Hertogenbosch	15%	12%	19%	19%
1495-1499	's-Hertogenbosch	28%	22%	11%	5%
1525-1529	's-Hertogenbosch	26%	26%	17%	9%
1550-1559	Leiden	45%	9%	—	—
1550-1554	's-Hertogenbosch	71%	71%	14%	14%
1600-1649	Leiden	92%	48%	—	—
1650-1699	Leiden	72%	43%	—	—
1651-1700	Amsterdam	71%	—	—	—
1700-1749	Leiden	80%	20%	—	—
1701-1750	Amsterdam	58%	—	—	—
1751-1810	Amsterdam	38%	—	—	—

Deze immense toename van vreemde daders in stedelijke geweldpleging kan deels worden verklaard door een groeiende xenofobe reflex in de stedelijke gemeenschappen van de zestiende eeuw.⁶⁷ Het zou echter te verregaand zijn om deze toename in een periode van dalende repressie (tabel 1) uitsluitend toe te schrijven aan een hardere aanpak van vreemdelingen. Daders van doodslag waren in steden steeds vaker afkomstig uit landelijke gebieden (tabel 9). In 's-Hertogenbosch steeg hun aandeel van nul procent rond 1400 naar 71 procent in het midden van de zestiende eeuw. Bovendien daalde het aandeel vreemde daders van doodslag vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw,

67 X. Rousseaux, 'Tensions locales et menace extérieures. Criminalité et répression dans la région nivelloise durant la seconde moitié du XIIème siècle', in: M.-S. Dupont-Bouchat and X. Rousseaux (reds.), *Crimes, pouvoirs et sociétés (1400-1800). Anciens Pays-Bas et principauté de Liège* (Kortrijk/Heule 2001) 111-146; P. Vandenbroeck, *Over wilden en narren, boeren en bedelaars. Beeld van de andere, vertoog over het zelf* (Antwerpen 1987) 82-87.

minstens gedeeltelijk door het toenemende aantal gezinsdrama's. Dit groeiende aandeel van het huiselijke geweld is eveneens een kenmerk van een modern geweldpatroon.⁶⁸ Vandaag kent 71,5% van de Vlaamse daders van doodslag hun slachtoffer persoonlijk, in één op drie gevallen is de dader zelfs de partner.⁶⁹ In het sterk verstedelijkte Noord-Italië kwam partnergeweld al in de veertiende en vijftiende eeuw vrij frequent voor.⁷⁰ Ook in de vijftiende-eeuwse Brabantse steden zijn heel wat voorbeelden van partnergeweld terug te vinden.⁷¹ Sinds de zeventiende eeuw was de evolutie naar het moderne patroon prominent aanwezig in de Nederlandse steden en tegen het begin van de achttiende eeuw zijn op het platteland eveneens gevallen van partnergeweld terug te vinden.⁷²

Een verklaring voor het specifieke karakter van de stad als pleegplaats van delicten moet gezocht worden in de aard van de stedelijke context. Claude Gauvard concludeerde voor het laatmiddeleeuwse Frankrijk dat de stad dé plek bij uitstek was om criminele feiten te plegen.⁷³ Zoals de stad een centrale functie bekleedde in het legale circuit, zo was de stedelijke context uitermate geschikt om criminele activiteiten te organiseren. Heling gebeurde bij uitstek in de stad en de stedelijke misdaadscène had in de Nederlanden al tijdens de zeventiende en achttiende eeuw een georganiseerd karakter. Stedelijke criminele milieus kenden een verregaande specialisatie en beroepsverdeling die ontbrak op het platteland.⁷⁴ Engelse historici kwamen tot het besluit dat het grootstedelijke karakter van Londen een aantal schaalvoordelen bood aan criminelen. De aanwezigheid van bestuurlijke en financiële elites verzekerde een ruime en gevarieerde doelgroep voor misdadigers. Verder bood de stad voldoende anonimiteit voor illegale activiteiten.⁷⁵

Daders van vermogensdelicten hadden dus hun redenen om de stad als uitvalsbasis te kiezen. Voor geweldpleging ligt een verklaring op het eerste zicht minder voor de hand. Het zwakkere gerechtelijke apparaat op het platteland verklaart voor een deel waarom stedelijke bendes meer geweld gebruikten als ze buiten de stad opereerden.⁷⁶ In het zestiende-eeuwse Douai vonden de meeste delicten echter in het oude stadscentrum plaats. Daar gaf de aanwezigheid van publieke gebouwen (zoals de lakenhal, het stadhuis en de vleeshal) aanleiding tot geweld. Bovendien verhoogde de concentratie van herbergen er de kans op gewelddadige conflicten.⁷⁷ Onderzoek naar de Antwerpse

68 Spierenburg, 'Faces of violence', 710.

69 J. Vermassen, *Moordenaars en hun motieven. Monsters of mensen?* (Antwerpen/Amsterdam 2004), 617.

70 T. Dean, 'Domestic violence in late-medieval Bologna', *Renaissance studies*, 18 (2004) 527-543.

71 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, nr. 15664, rekening schout Mechelen 1451-1452, f° 1r°, rekening schout Mechelen 1457-1458, f° 2v°, rekening schout Mechelen 1459-1460, f° 1r°.

72 Spierenburg, 'Faces of violence', 710. In het graafschap Buren was 38 procent van de doodslagen tussen 1658 en 1749 door een naaste verwante gepleegd. Al deze gevallen situeren zich na 1700, maar het aantal indetificeerbare doodslagers is uiterst klein (namelijk acht). R.H.C. van Maanen, 'Vermeldingen van lijkschouwelingen in de rekeningen van het gemene land van Buren over de periode 1658-1767', *Aqua Vitae. Genealogisch Tijdschrift NGV afdeling Be-tuwe*, 5 (2002) 27-32.

73 C. Gauvard, *De grace espaciale. Crime, état et société en France à la fin du Moyen Âge* (Paris 1991) 268, 290.

74 F. Egmond, 'Onderwerelden: marginaliteit en misdaad in de Republiek', in: P. te Boekhorst, P. Burke en W.[T.M.] Frijhoff (reds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Amsterdam/Heerlen/Meppel 1992) 154-169.

75 J.L. McMullan, 'Criminal organization in sixteenth and seventeenth century London', *Social problems*, 29 (1982) 311-315.

76 F. Egmond, 'Between town and countryside', 138.

Tabel 10: Pleegplaatsen van misdaden tegen de fysieke integriteit in de stad en op het platteland in de Nederlanden (15de-16de eeuw)

15de-16de eeuw	plaats	meierij		stad		stad Antwerpen	
		's-Hertogenbosch		's-Hertogenbosch			
		aantal	aandeel	aantal	aandeel	aantal	aandeel
publieke ruimte	straat	4	15%	18	33%	91	20%
	markten en pleinen	1	4%	3	6%	35	8%
	publieke instelling	1	4%	0	0%	116	26%
	totaal	6	23%	21	39%	242	54%
semi-publieke ruimte	herberg	6	23%	11	20%	106	24%
	religieus gebouw	1	4%	10	19%	16	4%
	totaal	7	27%	21	39%	122	27%
private ruimtes	binnenshuis	8	31%	12	22%	78	17%
	afgelegen plaatsen in natuur	5	19%	0	0%	7	2%
	totaal	13	50%	12	22%	85	19%

criminaliteit toont aan dat ook daar herbergen en publieke ruimtes – zoals het beursgebouw – veel gewelddaden genereerden.⁷⁸

Uit de voor dit artikel gehanteerde database blijkt eveneens dat de meeste stedelijke gewelddelicten gedurende de vijftiende en zestiende eeuw in publieke ruimtes zoals markten, pleinen, openbare gebouwen en straten werden gepleegd (tabel 10). Ook semi-publieke plaatsen, zoals herbergen en religieuze gebouwen, dienden vaak als pleegplaats voor gewelddaden. Op het platteland waren openbare ruimtes van minder belang. Afgelegen plaatsen in de natuur en privé-woonsten fungeerden in landelijke gebieden als *hot spots* voor geweld. Plattelandsbewoners bewogen zich meer dan stedelingen naar afgelegen plaatsen en woonden vaker geïsoleerd. Een stad daarentegen, was door zijn grote bevolkingsdichtheid één grote publieke ruimte. Het is tekenend dat huishoudelijk geweld in Hollandse steden vaak aan de oppervlakte kwam na een klacht van de naaste bureu.⁷⁹ Niet-stedelingen, die niet gewend waren aan de alomtegenwoordigheid van de publieke ruimte en de daar heersende sociale controle, hadden minder ervaring om in deze drukke ruimtes te functioneren. Zoals sociologen al aangaven, leidde een stad voor hen dikwijls tot onprettige confrontaties met mensen die ze niet kenden. Het is in dat opzicht niet verwonderlijk dat centrumbuurtten van steden nog steeds de hoogste criminaliteitscijfers kennen.⁸⁰ Ook vandaag vindt stedelijk geweld

77 C. Fouret, 'Douai au XVIe siècle: une sociabilité de l'agression', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 34 (1987) 14-17.

78 A. Hellemans, *De herberg als sociale en criminele scène in het Antwerpen van de zestiende eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Antwerpen 2005) 46-69; J. Materné, 'Schoon ende bequaem tot versamelinghe der coopliden. Antwerpens beurswereld tijdens de gouden zestiende eeuw', in: G. De Clerq (red.) *Ter beurze: geschiedenis van de aandelenhandel in België, 1300-1990* (Brugge 1992) 76-82.

79 M.[P.C.] van der Heijden, 'Women as victims of sexual violence in seventeenth-century Holland: criminal cases of rape, incest, and maltreatment in Rotterdam and Delft', *Journal of social history*, 33 (2000) 633.

80 P. Ponsaerts e.a., 'Over de relatie stedelijkheid en criminaliteit. Interactie, integratie en differentiatie'. z.d. <http://www.thuisindestad.be/html/witboek/downloads/Ponsaerts.pdf> (16 augustus 2005) 6,12-14.

soms zijn oorsprong op het platteland. De recente toename van eermoorden in Turkse steden is bijvoorbeeld een rechtstreeks gevolg van de plattelandsvlucht in Turkije.⁸¹ Stedelingen zouden intussen wel over omgangsvormen beschikken om makkelijker met vreemden om te gaan, maar de vraag naar de precieze oorzaken daarvan, is voer voor verder onderzoek.⁸²

Conclusie

Dit artikel toont aan dat stedelijke en landelijke misdaadpatronen in de Nederlanden tussen 1300-1800 duidelijk van elkaar verschilden. Een stad is in het onderzoek naar criminaliteit een onafhankelijke variabele die invloed heeft op misdadigheid. Hoewel geweld zowel in de stad als op het platteland op lange termijn afnam, maakt een historische analyse duidelijk dat stedelingen zich sneller een moderne geweldloze houding aanmaten door hun socialisatie in de stedelijke ruimte. In de periode van de late Middeleeuwen tot het einde van de achttiende eeuw evolueerde de repressie van een geweldgerichte naar een meer bezitsgerichte aanpak. In de steden ging rond 1500 reeds een opkomend (handels)kapitalisme gepaard met een nieuwe houding ten opzichte van misdaden. Terwijl voorheen vooral geweldenaars werden gevisieerd, zouden plegers van vermogensdelicten steeds meer de aandacht opeisen. Deze omslag was alleen mogelijk door een reële daling van het geweld in de steden, waardoor de repressie van geweld minder noodzakelijk werd. Op het platteland zien we in de eerste helft van de zestiende eeuw ook een lichte daling van het geweld, maar daarna nam de gewelddadigheid op het platteland weer sterk toe. Pas in de achttiende eeuw maakten de plattelandsbewoners zich een geweldloze lichaamshouding eigen, een proces dat zich in de steden al in de zestiende eeuw had voltrokken.

Het stedelijke geweldpatroon vertoonde vroeger dan op het platteland al snel een aantal moderne kenmerken. Collectieve gewelddaden – die tijdens de Middeleeuwen ketenen van wraakneming en geweldescalatie in stand hielden – waren al sinds de vijftiende eeuw in de steden van minder belang. Misdaden hadden in de steden door het ontbreken van sterke en uitgebreide verwantschapsverbanden een meer rationeel en individueel karakter. De individualisering van geweld zorgde meteen ook voor een daling van de gewelddadigheid in een samenleving. Op het platteland was er pas in de zestiende eeuw sprake van een individualisering van het misdaadpatroon. Hetzelfde verschil zien we in de geleidelijke verarming van geweldplegers, die kenmerkend is voor het moderne misdaadpatroon, waarin geweldenaars vooral in de minst kansrijke groepen in de samenleving te vinden zijn. Terwijl deze evolutie in de steden al in de vijftiende eeuw zichtbaar werd, zette ze op het platteland pas in de zestiende eeuw in.

81 C. Van Eck, 'Eerwraak in Turkije. Protest tegen de traditiemoorden', *Justitiële verkenningen*, 26 (2000) 88, 96.

82 Burgers, 'Onveiligheid in de stad', 26-27.